

Ivo Paić

PRIJEPORNI MARX I IDEOLOGIJSKE PRERADBE MARKSIZMA

Van »razočarane marksističke scene« još živi interes za istraživanja koja se ne daju lako impresionirati učincima mnogovrsnih nepravilnosti u kakve je i vlastitom krivnjom zapao marksizam. Ta istraživanja posežu i za cijelo stoljeće starim »materijalom«. Ona se, kao u vrijednoj knjizi *Marx i marksizam* sabiru u točku prijelomna događaja dalekosežna značenja za nastajanje pojedinih likova marksizma i njegova današnjeg nezavidnoga položaja o kojem se — već i na obilaznici dokazivanja — naprosto izriču mnogovrsne dijagnoze krize i jednako tako brojne prognoze po kojima je riječ o skorom epilogu krize što nekoliko desetljeća zahvaća marksizam. Točka prijeloma nastaje već s prvim tumačenjima toga što Marxovo djelo doista jest i što ono znači za pokret orijentiran na djelovanje, te kako se nizom zahvata ono može prirediti kao *sredstvo* partije i pokreta, a u dvadesetom stoljeću kako se Marxovo djelo uvedeno u sustave marksizma može koristiti za »izgradnju« socijalizma. Dakako, vraćanje u točku prijeloma najčešće se nekako unaprijed želi protumačiti kao još jedno »vraćanje Marxu«, onome što je on doista mislio-pisao. Odatle se, naravno, očekuje tek jedna među »pravim« interpretacijama iz koje se potom može ustanoviti promijenjena perspektiva u čijem vidokrugu likovi marksizma dobivaju nova ili pomaknuta osvjetljenja. »Pravi« Marx,

tako se barem pretežno mnije, postaje po tko zna koji put krunskim svjedokom jednoga među »konačnim« pravorijecima o tome što jest marksizam. U Burgerovoj knjizi, koliko sam razumio, uopće nije riječ o takvoj nakani. Njegova je metodička postavka: Marxov program jest teorija! — u Marxa je na djelu prevlast teorije, a u marksizmu vazda na neki način shvaćene prakse; Marx nije marksist (dok mislimo na njegov put »izgradnje« teorije i sustav učinaka toga puta), marksizam jest različito posezanje u Marxovo djelo — to je (interpretativno) posezanje izvedeno pod imperativima orijentiranja i djelovanja u sklopu unutarepohalnih situacija. Ukratko: vraćanje na prijelom — u točku postanka marksizma — ne vezuje usud marksizma uz usud Marxove misli, nego uz mijene povijesnog procesa, mnogovrsna orijentiranja u njemu, perspektive spram Marxova djela i ideologijske preradbe svega što u granicama ustanovljenih perspektiva podliježe zahvatima koji sebe razumiju marksističkima.

U tezama što slijede želim naznačiti nekoliko implikacija rečena prijeloma, posebice značajnih za razumijevanje načelnih teškoća u pokušajima ustanovljivanja pouzdanih nosivih pojmova strategijske djelatnosti koja se legitimira marksističkom.

1. Narav se Marxove teorije ne može dokučiti u vidnom polju pretpostavke da je ona nastala istraživanjem i uopćavanjem rezultata istraživanja nepreglednog područja empirijskih danosti. Točno je, međutim, da se u zahvatu takve pretpostavke mogu naći tek djelomične potkrepe. Ako se na temelju njih donese sud koji se proteže na jezgru Marxova djela, onda se opstojnost te teorije čini posve ovisnom o promjenjivu empirijskom materijalu: tada Marxovo djelo slovi kao nešto što je bilo i prošlo sa činjenicama koje su ga nosile-održavale jer je — slijedom spomenute pretpostavke — uzastopnim uopćavanjima ono bilo teorija *tih* (minulih) činjenica. Marxova teorija nije, strogo gledano, izvedena ni po uzoru na filozofijske sustave prošlosti, u njoj nije riječ o izlaganju same filozofije pod vidom jedne ideje — kako je Kant odredio pojam filozofijskog sustava. Marxova se teorija-program (program-teorija) oblikuje spekulativnim postupkom (unatoč, osobito u *Svetoj obitelji* i *Njemačkoj ideologiji*,

Marxova izričitog ograđivanja od — inače jednostrano shvaćene — spekulacije), a ne *intentio recta*, izravnim zahvaćanjem mnoštva empirijskog materijala. Njen predmet jest u bitnosti kapitalsko društvo, proizvođenje sustava kapitala subjektivitetom kapitala koji jest subjekt, »kičma« epohe: subjektivitet kapitala jest samopostavljanje, odjelovljivanje i samouspostavljanje kapitala, tj. *kapitalizam*. Zadaća je teorije da kritičkim radom ljudskoga duha *dovede* do pojma (idući, dakle, preko granica do kojih je predmet prostorno-vremenski ustanovljivo inače dopro) tu cjelinu kretanja kapitala, »krug krugova« koje on krećući se proizvodi i kroz koje ta supstancija-subjekt prolazi. Kapital je nadalje Marxu povijesni nužni oblik rada, a Marxov program-teorija iskušavanje je njegove otpornosti (povijesne ukorijenjenosti) i poviješću osigurane sustavljenosti činitelja njegove egzistencije.

2. To je ujedno iskušavanje snage i granica prepreka revoluciji. Ono je istodobno imanentno i transcendentno. Znanost se mora » pridružiti« zbiljskom kretanju dopuštajući da ono dođe do riječi u onome što je — da tako kažem — »o sebi«. Spekulativna instanca mišljenja povijesti čuva program-teoriju od njena uvlačenja u granice postala oblika. Zato je razložno i toliko puta ustanovljeno da u Marxa nije riječ samo o kritici tzv. klasične (znanstvene) političke ekonomije i navlastito *znanosti*: politička ekonomija znanstveno reflektira o nekom postalom obliku te je točna svijest postalog, što je Marxu u krajnjoj instanci zapravo ideologija, tj. način samoprikazivanja kapitala u znanstvenom pojmovlju političke ekonomije. Znanost kako je Marx shvaća u *Kapitalu I* ne može prijeći granice postala oblika. Spekulativnim zahvatom Marx iskušava otpornost materije povijesti i iz stajališta »za nas«. To će reći »za Marxa« ili iz vidokruga *idealno* pojmljene cjeline kretanja kojem pripada postali oblik. U tome se, naravno, razabiru i bitni poticaji što kao metodologijska načela izvire iz Hegelove *Fenomenologije duha* (na koju se manje nego na *Logiku* upiru, u hladnoj struji marksizma, poglavito istraživanja *Kapitala*.) Može se reći: ni empirija s njenim danostima, ni slijed poopćavanja znanstvenih uvida u nju, nego upravo *teorija* odlučuje o smislu i značenju toga

o čemu je riječ. Time danosti nisu poništene niti su odbačene i teorijom totalizirane, one nisu svedene na beznačajnosti. One u elementu Marxove teorije dobivaju značenja.

3. Takav primat teorije postaje marksizmu (na okosnici njegova oblikovanja od Druge internacionale do sovjetskog marksizma) točka spoticanja o Marxovo djelo. Marxova se teorija svojom spekulativnom naravi *opire* očekivanjima i zahvatima njene preradbe u nešto *primjenjivo* («teorija kao sredstvo») za njoj vanjsku poziciju. Međutim, a to je bitno, bez nekakva prebačaja (interpretativno) momenata spekulativne teorije u njoj neprimjeren element, *nema* marksizma pokreta i partijâ (barem je tako bilo tijekom historije marksizma); nema takva, na djelovanje orijentirana marksizma. Primat (nekako shvaćene) prakse u njemu u stalnu je prijeporu s primatom teorije u Marxovu djelu. Što će se pokazati činjenicom, to u Marxa ovisi o teoriji; što će se pokazati kao Marxovo djelotvorno teoretsko stajalište pripadajuće nekom sustavu marksizma, o tome odlučuje određeno shvaćanje prakse (praktičnosti, praktičnosti) u dotičnom liku marksizma, te u njemu potaknuto orijentiranje i osvještavanje potreba pokreta i partija. Teoretske postavke marksizma pokreta i partija na okupu drži *proizvedena svijest* o njihovoj orijentirajućoj i djelatnoj snazi. Tu je, dakako, vanteoretski razlog odlučujući. Njime je nošeno i obrazlaganje sustava vodećih pojmova nekog takvog marksizma. Sve nosive spekulativne pojmove Marxove teorije-programa na okupu i u supripadnosti drži *spekulativni logos*. Odatle ono *isto* uspostavlja razliku kao razliku, različito kao različito (uzorno u Marxa: biti rada pripada da je samovršna djelatnost, a nacionalnoj ekonomiji da je sredstvo za njemu vanjsku svrhu). Uporaba Marxove teorije kao sredstva za svrhe klasne borbe u marksizmu izvlači tu teoriju iz elementa one znanstvenosti kojoj je, kako i Marx višekratno ističe, mjerodavno geslo kritički rad ljudskoga duha vođena idejom istine. O spekulativnu narav Marxove teorije također se spotiče i jedan način njene kritike. Pozivanjem na činjenice života koje joj protuslove (a samo je pozivanje jedna interpretacija činjeničnosti činjenica), nastoji se dovesti u pita-

nje jedna teorija koja nije izvedena uopćavanjem intraepohalnih promjenljivih činjenica, situacija, nego joj je »tema« jedan povijesni oblik života u kojem su nagomilana sva protuslovlja klasne povijesti i, kako Marx misli, mogućnosti njihova prevladavanja. Takva kritika spekulativne teorije (može se ponoviti za Gadamerom, koji se pak poziva na Heideggera) objelodanjuje se napokon kao *prepad* koji ne dohvaća razinu predmeta vlastite kritike.

4. I Marx postaje marksist kad se prema vlastitu djelu odnosi kao što se inače marksizam odnosi prema njegovu djelu: kad potaknut posve određenim zbivanjima intervenira u njih pokušavajući na njima demonstrirati orijentirajuću i objašnjavajuću moć svojih temeljnih uvida, pokušavajući ih uvesti u odrednice strategijske djelatnosti partije, pokreta. U takvim prilikama i Marx se spotiče o vlastito djelo. Događa mu se, u načelu, isto što i marksizmu.

Dva primjera takva spoticanja ovdje mogu samo u glavnim obrisima naznačiti.

a) *Kritika Gotskog programa* (1875) nedvojbeno je potaknuta udjelom lasalovaca u pripremi toga programa. Postoji i bitniji poticaj: Marxova *ideja* načelnog programa »partijskog pokreta«. U pismu W. Bračkeu (5. 5. 1875) on iskazuje vlastitu metodičku postavku, zahtjev: »A kad se prave načelni programi (...) onda se pred cijelim svijetom postavljaju međaši po kojima se mjeri visina partijskog pokreta«. U takvu programu je »trgovina principima isključena«. Ako je, veli Marx, uvjetovanošću prilikama nemoguće izraditi program na razini *ideje* programa primjerena »partijskom pokretu«, može se ustanoviti kakav akcijski program ili kakav plan zajedničke akcije. Nosivi pojmovi Marxove kritike toga (Gotskog) programa očito respektiraju ono metodičko njegovo stajalište. Upravo *zato* oni su van pojmovnog okvira političkog diskursa toga programa vođena imperativima djelovanja *s obzirom* na situacijske i koalicijske dane uvjete. Marxova kritika ne ostaje u elementu toga diskursa. Ona oslobađa momente spekulativnoga naboja teorije-programa: »Rad nije izvor svega bogatstva. Priroda je izvor upotreb- nih vrijednosti ... rad nije ništa drugo do ispoljavanje

jedne *prirodne sile* ljudske radne snage.« Pravedna raspodjela na temelju današnjeg načina proizvodnje (a način proizvodnje je Marxu nešto epohalno) traži da se pravo, pravda, pravednost misle van u tome programu danog političkog diskursa. Samo *epohalno orijentiranje*, a ne situacijske danosti, omogućuju da se kaže kako je »jednako pravo još uvijek u načelu — *buržoasko pravo*« i dr. Napokon, da je tu riječ o nejednakom pravu »za nejednaki rad«, te da se u tome »ne priznaje nikakve klasne razlike, jer je svaki samo radnik kao i drugi«. Postoje u *Kritici Gotskog programa* i druga takva mjesta. Važno je ovdje istaknuti metodu Marxove kritike. Kritika poduzeta respektiranjem ideje načelnog programa »partijskog pokreta« isprva zahvaća predmet (jedan oblik diskursa) tako što dovodi u pitanje onu samorazumljivost u kojoj on nastaje i opstoji; dalje, kritika izaziva na očitovanje njegovu ne-smislenost pokretanjem njemu nedostupnog pozadinskog spekulativnog plana priređena u Marxovoj teoriji-programu. Taj plan ili horizont omogućuje da se dopre do ne-smislenosti predmeta (dionica diskursa programa i njegove cjeline) tako što ga *uvlači* u vlastiti horizont u kojem djeluje *spekulativno pojmovlje*. Tek tako Marx može iznijeti na vidjelo bit nečega izgovorljivu na spekulativnoj razini uvida: bit prirode koja »radi«, koja je sila i koja se takovom iskazuje i sl. U čemu se, dakle, sastoji Marxovo spoticanje o vlastitu teoriju-program? Ponajprije u tome što svaki na djelovanje orijentirani program (skup postavki i regulativa strategijske djelatnosti) jest nabačaj neke intraepohalne situacije i imperativa sada važećeg orijentiranja i djelovanja u njoj, a rečeni Marxov program-teorija već *upisuju* u svoja određenja (iz perspektive idealno pojmljene cjeline) svaku intraepohalnu situaciju kao moment kretanja cjeline: između Marxova programa-teorije i bilo kojeg programa partije i pokreta, ukoliko se poziva na Marxa, nema znaka jednakosti: ako bi takvo nešto i bilo moguće, posredno bi se ispostavilo da je i Marxova teorija jedna intraepohalno priređena teorija bez rečena pozadinskog spekulativnog horizonta. Ona je međutim kritička instanca svakom programu koji se poziva na nju. To je moguće upravo zato što teorija nije izvedena iz činjenica s kojima se nosi program

strategijske djelatnosti, nego je kritička teorija njihova značenja u granicama povijesnog sklopa i nakana njegova prevladavanja. Zato Marx, u *Kritici Gotskog programa*, mora konstruirati nužne uvjete da bi se uopće pojavila diktatura proletarijata ranije (1850, *Klasne borbe u Francuskoj 1848—50*) emfatički naznačena kao praksa koja vodi prevladavanju svih prepreka korjenitu socijalnome prevratu. Konstrukcija 1875. godine ustanovljuje: (a) razmjenu ekvivalenata u svakom slučaju, a ne u prosjeku kao u robnoj proizvodnji; (b) mjerodavnost demokratskih stečevina kao razinu ispod koje se ne smije ići i od koje istom slijede zahtjevi pokreta u političkom prijelaznom razdoblju; (c) napokon, država (nužno po Marxu: diktatura proletarijata) nije sila nad društvom. Ta tri uvjeta nisu bila na djelu ni u jednom dosadašnjem slučaju toga što se po samorazumijevanju smatralo diktaturom proletarijata. Marxovo poimanje diktature proletarijata (u našem vremenu ocijenjeno i kao njegova najveća greška) zapravo i nije rubni pojam, nego je konzekvenca što izvire iz sustavljenosti njegova temeljnog pojmovlja (»proletarijat«, »revolucija«, sustav i struktura postvarenog sklopa građanskog društva i dr.). Neovisno o tome kako danas i u budućnosti stoji s mogućnostima ozbiljenja klasne diktature proletarijata, ovdje je važno istaknuti da Marx — intervenirajući u jedan program — zapravo aktivira temeljno pojmovlje vlastita mislenog sustava i prisiljen je konstruirati uvjete pod kojima bi se taj sustav mogao, u zahvatu strategijske djelatnosti, biti praktički orijentirajuće smislen. Dakle, *prevlast teorije* dosljedno dolazi do riječi, kao što primat (nekakva shvaćanja) prakse dosljedno dolazi do riječi u jednom programu koji je koalicijski upravo zato što je orijentiran na »sada važeće uvjete«. Marxova kritika zato i ne može biti izravno uputstvo za djelovanje, ali jest kritika djelovanja ukoliko se ono tumači kodovima sustava njegove teorije. U *Kritici Gotskog programa* na djelu je dvojbeni Marx: u jednoj »dimenziji« kritike on iz vlastite teorije razara sustav stavova Programa tako što ga upisuje u kodovni sustav vlastite teorije; u drugoj »dimenziji« on otčitava šifre zbilje (prva faza komunističkog društva, političko prijelazno razdoblje, diktatura proletarijata) tako što poka-

zuje pod kojim uvjetima sama zbilja može biti na razini uvjeta kakve zahtijeva njegovo poimanje diktature proletarijata. Ta druga »dimenzija« kritike može se razumjeti kao *marksistička*: iz neke situacije konstituira se perspektiva mišljenja Marxova djela iz kojega se nadaju propozicije pod kojima ono postaje sredstvo objašnjenja i djelovanja. Potonja neka tumačenja Marxove zamisli diktature proletarijata nisu osvijestila to dvojestvo kritike. Kautsky (koji je 1891. objavio *Kritiku Gotskog programa*) želi kasnije uvjeriti da je u Marxa diktatura proletarijata tek jedna »rječca« u cjelokupnom djelu — a ne sustavna izvedba koja se Kautskom (njemačkoj socijaldemokraciji) ne može pokazati nečim izravno korisnim-uporabljivim baš zato što je konstrukcija koja, kako i Marx naglašeno veli, ide van njemačkih prilika i, de facto, preko granica zrelosti produkcijskih snaga koje se, Marxu 1875. godine, javljaju kao *autoritet* što nosi diktaturu proletarijata. Lenjin je pod izravnim uplivom ruskih prilika u središte doveo državu kao stroj za ugnjetavanje potčinjene klase — iako Marx, baš u *Kritici Gotskog programa*, već ukazuje na momente buduće državnosti kakvi se naziru u Švicarskoj, u SAD; na momente koji su neizmerno iznad ruskih prilika nezrelih za »demokratsku republiku«: za oslanjanje pokreta na dosegnutu civilizacijsku razinu koja je uporište novih zahtjeva (zahtjeva za onim čega još nema, ali ne u Njemačkoj, nego kao svjetsko povijesnog demokratskog postignuća); Marxova konstrukcija koju sam pojednostavljeno naznačio, u Lenjina je oborena na razinu o kojoj Marx uopće ne razmišlja pišući o uvjetima, autoritetima, koji moraju biti na djelu da bi se odjelovljivala diktatura proletarijata. Lenjin je marksist koji, kad je riječ o diktaturi proletarijata, ustanovljuje perspektivu spram Marxova djela, ali ta perspektiva (pod uplivom ruskih prilika) na tome djelu ne razlikuje Marxa (proizvoditelja programa-teorije) i Marxa-marksista. Ona zahvaća Marxa-marksista i u tom zahvaćanju izvodi niz preradbi koje potom (i nakon Lenjina, na crti nastajanja sovjetskog marksizma) tek legitimacijski spominju onaj spekulativni pozadinski plan, horizont Marxove teorije. Primjena Marxove teorije, kako će biti pokazano na primjeru što slijedi, jest zapravo preradba i pri-

mjena Marxa-marksista. Takva primjena nije tek stvar proizvoljnosti.

b) *Manifest komunističke partije* jest i prema Marxovu i Engelsovu svjedočenju (1872) »teoretski i praktični program partije«. Četvrt stoljeća nakon prvog izdanja njegovi pisci kažu da »opća načela« *Manifesta* »ostaju i danas uglavnom u cijelosti točna«. Tako ne stoji s dijelovima praktičnog dijela *Manifesta*: na temelju iskustva o nizu promijenjenih okolnosti Marx i Engels više ne pridaju neki osobiti značaj revolucionarnim mjerama predloženim pri kraju II. odjeljka... a u pojedinostima su zastarjele »napomene o stavu komunista prema raznim opozicionim strankama«. Može se reći: praktični program se prepušta historiji, podvlači se ispravnost njegovih općih načela — dakle *teoretski program*. Teoretski je dio *Manifesta* nastao uglavnom na podlozi uvida zadobivenih u *Njemačkoj ideologiji* — dakle, u momentu uznapredovala formiranja teorije koja će, prema Marxovu vlastitu razumijevanju, biti razvijena istom na stranicama *Kapitala: Bijeda filozofije i Manifest komunističke partije*, smatra Marx, vode čitatelja prema poprištu razvijene teorije, prema stranicama *Kapitala*. A *Kapital* tj. teorija u njenu najrazvijenijem obliku, kritički opisuje cjelinu pojma »kapital« ne dozvoljavajući ni pomisao o tome da se na bilo koji način tematizira djelovanje na obilaznici njegova kretanja sve do točke u kojoj su (vlastitim kretanjem) istanjeni potencijali — »civilizacijski« — samoga kapitala. Tek iz *Kapitala* postaje vidljivom siva oblast pripovijedanja u *Manifestu*; zapravo neobrazložen skok između teoretskog i praktičnog dijela programa nazočna u *Manifestu*. Valja se zato ukratko prisjetiti: *Manifest* se može čitati kao priča i kao igrokaz. U prvom njegovom (teoretskom) dijelu čitatelj ima pred sobom autoritativno kazivanje (značajkama blisko onome kako ga opisuje W. Booth u knjizi *Retorika proze*, Bgd., 1976, str. 2 i d.): čitatelj se uvlači u tijek objektivističkog pripovijedanja (»tako vidimo...«) u kojem se javljaju masivni pojmovi »epoha«, »formacija«, »produkcijske snage«, »buržoazija« — i »proletarijat« kao proizvod jednog kretanja koje (u drugom dijelu teksta) okončava prikazivanjem proletarijata kao

rušitelja jedne epohe na temelju per analogiam uvida u ono što se zbilo u krilu feudalizma: nastajanje buržoazije kao prvotno podvlašćene, potom vladajuće klase koja proizvodi vlastita »grobara«. Propast buržoazije »i pobjeda proletarijata podjednako su neizbježni«. Iako zadaća *Manifesta* kao manifesta nije u tome da sve dokazuje, nego da kazuje priču uvjerljivu svojim adresatima, Marx i Engels ipak to čine na odlučujućem mjestu pripovijedanja, baš tamo gdje je riječ o proletarijatu kao subjektu, »grobaru«. Buržoazija im je »slijepi i neotporni nosilac« napretka industrije, a krupna industrija izmiče tlo pod nogama buržoazije: ona je tu i figurativno i slijedešnjem rečenoga — zbiljski grobar; ona štoviše *postavlja* revolucionarno ujedinjavanje proletarijata asocijacijom. Međutim, može se zaključiti da je ipak proletarijat taj subjekt. Ali on, sudjelujući u razvoju krupne industrije kao »trpeća snaga« dolazi do pretpostavljene punoće vlastita subjektiviteta tek kad je razvojem krupne industrije *postavljeno* ono revolucionarno ujedinjavanje asocijacijom. Iz toga se lako da razabrati sveza *Manifesta* i *Kritike Gotskog programa*: njena je bit što se u vladavini ili diktaturi proletarijata proletarijat upire na razvijen autoritet produkcijskih snaga izboren industrijom postavljenim uvjetima revolucionarnog ujedinjavanja; no, ta sveza puca već u drugom odjeljku *Manifesta*. U njemu izostaje kontinuitet pripovijedanja. Nastaje siva »zona« prešućenoga, neispričanoga. Logično bi bilo da se dalje prosljedilo pripovijedanjem o tome da li su i, ako jesu, kako su uopće ušli u kritičnu mjeru međusobna odnosa buržoazija, industrija, proletarijat. Jesu li dospjeli u točku doista bitnih teškoća reproduciranja buržoazije kao buržoazije, da li je krupna industrija doista ozbiljno uzdrmala temelj buržoazije i pripremila, postavila, revolucionarno ujedinjavanje proletarijata asocijacijom. Je li proletarijat us-postavljen nositelj, promicatelj, onoga autoriteta (rada, proizvodnje, produkcijskih snaga) koji već združuje *industriju i proletarijat* kao »grobara«, pa se odatle onda može proslijediti pripovijedanju o *najbližem* zadatku: obrazovanje proletarijata u klasu (zadaća komunista), rušenje buržoazije, te osvajanje političke vlasti proletarijata. Iz perspektive *Kapitala* nije problem komunistička intervencija u

zbilju, nego je iz te perspektive (mjesta razvijene teorije) problem u tom što nisu podastrti svi bitni argumenti da se komunisti i proletarijat javljaju izvršiteljima odluke priređene onim tokom kretanja o kojem je riječ u autoritativnom pripovijedanju nazočnu u prvom dijelu *Manifesta*. *Manifest*, okončanjem autoritativnog pripovijedanja, postaje vrstom igrokaza: buržuji, proleter, komunisti su persone i personifikacije jednog kretanja, vide sebe i međusobno se vide pod direkcijom *uloge* kakva im se daje s početka *Manifesta*-priče. Tu komunisti i proleter (pretpostavno: proletarijat izgrađen u klasu, klasno osvješten) nisu opisani takvima kakvi oni jesu, nego kakvi jesu po teoriji (u nastajanju) i pod neizrečenom pretpostavkom da je već uspostavljeno krupnom industrijom ujedinjavanje proletarijata asocijacijom. To je ono što se može izvesti iz teorije. Praktički dio programa u *Manifestu* (prolazan, promjenama podložan) nema čvrste obrise konstrukcije čiji su uvjeti približno opisani (kao u *Kritici Gotskog programa*): u *Manifestu* je riječ o mjerama što ih se ima odmah, a potom sukcesivno poduzeti. Ostaje u tome samo upozorujući stav: sve mjere moraju (vjerojatno osvješteno) voditi prevladavanju načina proizvodnje koji je proizveo i buržuje i proleter. I ovdje, kao u *Kritici Gotskog programa*, djeluje ista neprilika: kako je uopće moguće jednu tako sveobuhvatnu teoriju (u nastajanju) izvesti u točku artikuliranih strategijskih pojmova. U praktičnom dijelu *Manifesta* Marx i Engels su marksisti. Situacijski okvir traži sada važeću djelatnu orijentaciju. Ona se ne zadobiva deduciranjem postavki autoritativnog pripovijedanja, nego se iz nje ustanovljuje jedna promjenljiva perspektiva spram teorije, a teorija je nazočna površ svega u onom upozorujućem stavu kamo bi trebale voditi sve situacijski uvjetovane mjere.

5. Siva »zona« pripovijedanja, iz teorije opisane uloge komunista i proletera, te praktični dio programa *Manifesta*, postali su marksizmu pokreta i partija, desetljećima gotovo beziznimno, višekratno i različito tumačenom podlogom njihovih programa strategijske djelatnosti, u prvom redu legitimiranja povijesnog mjesta i zadaće komunističke partije.

a) Komunisti su sebe mahom razumjeli u čistoći lika komunista izvedena iz teorije, dakle neovisno o nizu intervenirajućih činitelja nastajanja i opstojnosti partije u situacijama nesvodivim na čistoću teoretskog modela. Dakako, komunisti su i dalje djelovali posve ljudski, ali pod prevlašću *ideologijskog pričina* da su poviješću obdareni i za ruko-vođenje privilegirani subjekti. Izostala je zadugo samorefleksija — a tamo gdje se ona javljala protiv njene subverzivne moći aktiviran je cijeli naboj masivnih postavki o povijesnom procesu, dakako interpretiran tako da održi i dalje rečeni ideologijski pričin.

b) Praktički dio programa u *Manifestu* nije čitan s obzirom na spomenutu sivu »zonu« pripovijedanja. On se piscima *Manifesta* dijelom već očitovao kao nešto što treba prepustiti historiji, u »izgradnji« socijalizma taj je dio *Manifesta* podignut na razinu onih općih načela koje Marx i Engels brane. Razlika teorije i razlikovanje Marxa kao onoga koji nije marksist i Marxa koji to (kako je kratko pokazano) jest, posve je u takvu slijeđenju *Manifesta* izostalo. Tumačenja *Manifesta* i unašanja njegovih stavova u programe tijekom historije tako postaju *preradbe marksizma*, a ne posezanja u Marxovu teoriju. Izravna posezanja u tu teoriju inače ne mogu postati sastavnicom na djelovanje orijentirana programa, nego — kako sam, nadam se, pokazao — moraju ostati jednom spekulativnom i epohalno značajnom *kritičkom instancom* spram svakom programu koji se poziva i na Marxa.

c) Preradbe praktičnog programa u *Manifestu*, kao preradbe marksizma, što ide s potiskivanjem u stranu njegova prvog, teoretskog dijela — ne mogu osvijestiti ni značenje upozorenja o smislenosti sredstava ukoliko (u razmjerima cijele epohe) vode ukidanju i tih sredstava i samoprevladavanju onih koji se njima služe. Odmjeravanje sada važećih orijentacija, dostižnih ciljeva i primjerenih sredstava od početka je »izgradnje« socijalizma najveća teškoća djelovanja prepuštena toj perspektivi koja nastaje preradbom marksizma. Njen ideologijski potencijal već je in nuce u *Manifestu*, u praktičnom programu. Slijed stvari je i dalje posve logičan: izostaju akti samorefleksije, izostaju osvješte-

nja o naravi teškoća (ponajprije raščlambe Marxova shvaćanja »epohe«, »ekonomijske formacije društva«, dakako i kritika toga shvaćanja). I dalje se »teoretsko polje« na djelovanje orijentirana marksizma (nastala nizom preradbi marksizma) uzastopnim teorifikacijama čina i učinaka političke vlasti i upotrebe politike kao sredstva podešava i postaje sve više priređeno polje u kojem nosivi pojmovi i regulativi mišljenja/djelovanja gube argumentacijsku snagu uzastopnim provalama teorificiranih i za legitimacijske svrhe priređenih alibi stavova rukovodstva. »Izgradnja« socijalizma tako postaje i izgradnja stalno podešavane *ideologijske konstrukcije*. Ta perspektiva, naglašeno nazočna u »izgradnji« socijalizma uzastopnim podešavanjima prema teoriji (na koju se poziva) i prema praksi (koju totalizira) nije jedina perspektiva ustanovljiva iz *Manifesta*. Osvrnuo sam se na nju jer, držim, zorno pokazuje kako se može oslobađati ideologijski naboj tamo gdje i Marx postaje marksistom, a preradbe idu postrani uvida da pred sobom nemaju Marxovu teoriju.

6. Moguća su barem tri pristupa Marxu. Prvim se pristupom mišljenje obraća njegovoj *teoriji*: sustavu misli koja, od rano zadobivena smisla (promjena svijeta, uzorno u 11. t. *Ad. Feuerbach*), iskušava otpornost misli-zbivanja što tvore jedan cjelovit sklop života, opstanka čovjeka; u tom iskušavanju smisao kojim je pokrenuto iskušavanje svijeta zadobiva puninu značenja u teoriji koja je, kako Marx drži u razvijenu obliku na stranicama *Kapitala*. Mnogi dosadašnji pokušaji — od potiskivanja njenih spekulativnih, metafizičkih tvorbi i priređivanja za (osuvremenjene) rekonstrukcije, pa do preciznih analitičkih istraživanja koja (postrani analitičkom filozofijom prokazane metafizike i spekulacije) nastoje iznijeti na vidjelo bitnu nerazgovjetnost te teorije — nisu Marxovu teoriju stibokom doveli u pitanje. Možda je ipak riječ o teoriji koja se može dovesti u pitanje ako se ona shvati jednom među preobrazbama metafizike (bez obzira na Marxove izričite nakane); to nadalje znači: preobrazbama kakve nastaju od jednog do drugog odlučnog mislioca, dakako i mislioca koji bi *na razini* Marxovih pitanja i problema mišlju zadobio drugačije shvaćanje

temelja, biti i cjeline (povijesnog) svijeta. Ciprina knjiga *Metamorfoze metafizike* ukazuje na bit takve preobrazbe. Drugim se pristupom razabire razlika Marxa i marksizma i udjel Marxa-marksista u nastajanju, preobrazbama i preradbama marksizma, uključujući i njegovo postavljanje zametka ideologijskog naboja koji je i u »izgradnji« socijalizma oslobođen. Treći pristup se nadaje iz horizonta u kojem se i Marxova misao pojavljuje kao materijal preradbi tako što se nastoji zahvatiti ono sa čime se inače Marxova misao nosi i novost koju ona nastoji iznijeti: kao materijal preradbi ta se misao stavlja u ovisnost o njenu odnosu s biti vremena, a ne tek ovih ili onih njegovih mijena. Današnje rasprave o lijevohegelovskoj »apsolutnoj inscenaciji« (koje smo suvremenici, Habermas), rasprave o modernoj i njenu »čišćenju« od patologijskih nakupina, smjele teze o postmodernoj situaciji, tvrdnje o slabljenju potencijala radnog društva (od H. Arendt do primjerice Habermasa i C. Offea), mnogovrsne dijagnoze »duhovne situacije našega vremena«, promjene samorazumijevanja same znanosti i dr. — sve su to nastojanja što svjedoče da je mišljenje biti vremena jako zaoštreno, da je (nekada »pouzđano«) orijentiranje u njemu otežano. No, interes za dospijeće mišljenja u bit vremena nije isto što i dospijeće. Uspjeh/neuspjeh Marxove misli u znaku je i u ovisnosti o napredovanjima na tome putu.